

Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини
Факультет соціальної та психологічної освіти
Кафедра психології

ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
освітнього ступеня «бакалавр»

на тему: **ПСИХОЛОГІЧНІ БАР'ЄРИ У СПІЛКУВАННІ**
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Виконала: студентка 4 курсу, п/41 групи
спеціальності 053 «Психологія»
Освітня програма «Психологія»
Чачунь Ольга Степанівна

Керівник:
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології
Данилевич Л.А.

Рецензент:
доктор педагогічних наук, професор
Кравченко О.О.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЧНИХ БАР'ЄРІВ СПІЛКУВАННЯ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	6
1.1. Теоретичні підходи вивчення бар'єрів у спілкуванні у дослідженнях зарубіжних на українських учених	6
1.2. Внутрішні чинники комунікативних бар'єрів молодших школярів	16
1.3. Психологічні особливості бар'єрів спілкування в залежності від соціальної ситуації розвитку молодших школярів	22
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНИХ БАР'ЄРІВ У СПІЛКУВАННІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	31
2.1. Методи та методика дослідження	31
2.2. Результати дослідження психологічних бар'єрів у спілкуванні	38
2.3. Рекомендації щодо профілактики психологічних бар'єрів у спілкуванні молодших школярів	43
ВИСНОВКИ	49
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	51

ВСТУП

Актуальність дослідження. Спілкування у молодшому шкільному віці є одним з найважливіших засобів розвитку особистості та адаптації до умов нового освітнього середовища, провідного виду діяльності, яким є навчання. Проблема вивчення психологічних бар'єрів у спілкуванні дітей молодшого шкільного віку є актуальною та потребує детального дослідження для психопрофілактики труднощів у період адаптації до нової провідної навчальної діяльності та соціалізації у новому для дітей освітньому середовищі. Дітям молодшого шкільного віку, хто має різні комунікативні бар'єри, складно адаптуватися в новій групі і знайти друзів серед однолітків через невпевненість, замкнутість.

Проблема психологічних бар'єрів у спілкуванні дітей привертають увагу багатьох сучасних дослідників, про що свідчить різноманітність поглядів на їхню природу, методи дослідження та засоби подолання для підвищення ефективності психічної діяльності індивіда.

Психологічні бар'єри мають негативний вплив на розвиток особистості (Г. Балл, А. Массанов та інші) [5, 21, 25]. Проте, саме проблема профілактики виникнення і подолання небажаних психологічних бар'єрів є актуальною в теперішній час (Р. Білоус, К. Левін, С. Максименко, А. Массанов, Н. Підбуцька, Н. Пов'якель, А. Саннікова та інші) [25,26]. Дослідження чинників розвитку особистості у різних періодах онтогенезу у психологічній науці здійснювали учені В. Клименко, А. Коваленко, Н. Левус В. Моляко, А. Олах, С. Симоненко, Н. Шевченко та інші [1, 3].

У молодшому шкільному віці діти виявляють комунікативні бар'єри як з дорослими, так і з однолітками. Бар'єри у спілкуванні та їх різновиди негативно впливають на стосунки молодших школярів з оточуючими, оскільки дитина не може зрозуміти причину та пояснити свої труднощі у передачі змісту інформації, досягнути взаєморозуміння. У процесі спілкування у молодших школярів виникають психологічні та комунікативні

бар'єри, серед яких ученими виокремлено: мотиваційні, емоційні, емпатійні бар'єри, які обумовлені особливостями нервової системи та темпераментом, віковими та гендерними відмінностями.

Психологічні бар'єри у різних вікових група, зокрема молодших підлітків розглядаються у дослідженнях І. Беха, О. Власової, Е. Носенко, М. Савчина та ін [4, 5, 36]. Але залишається недостатньо дослідженою проблема чинників та профілактики психологічних бар'єрів спілкування у період молодшого шкільного віку.

Тому, з огляду на актуальність проблеми було визначено тему бакалаврської роботи – *Психологічні бар'єри у спілкуванні молодших школярів.*

Мета дослідження – теоретично та емпірично вивчити особливості чинників психологічних бар'єрів у спілкуванні молодших школярів та їх психопрофілактика.

Об'єкт дослідження – психологічні бар'єри спілкування.

Завдання кваліфікаційної роботи полягають у наступних етапах вирішення даної проблеми:

1. Здійснити аналіз психологічних наукових джерел проблеми психологічних бар'єрів у спілкуванні.

2. Уточнити сутність основних категорій: психологічні бар'єри у спілкуванні та їх чинники у молодшому шкільному віці.

3. Розробити методику та здійснити діагностику чинників психологічних бар'єрів у спілкуванні дітей молодшого шкільного віку.

4. Розробити рекомендації щодо психопрофілактики психологічних бар'єрів у спілкуванні молодших школярів.

Методи дослідження:

- *теоретичні* – аналіз синтез, узагальнення й систематизація психологічних наукових джерел;
- *емпіричні* – психодіагностичні методики, проєктивні методи, методи для дослідження особистісної та емоційної сфер;

- *математичні* методи обробки емпіричних результатів дослідження.

Експериментальна база дослідження. Вибірку досліджуваних склали 18 дітей віком 6 - 9 років (10 хлопчиків та 8 дівчаток) Уманської гімназії №8 Уманської міської ради Черкаської області.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягає у поглибленні та уточненні сутності проблеми психологічних бар'єрів у спілкуванні молодших школярів.

Практичне значення роботи полягає в тому, що було розроблено методику дослідження та рекомендації щодо психопрофілактики психологічних бар'єрів у спілкуванні молодших школярів, які можуть використовувати психологи, педагоги, батьки у процесі навчання та в міжособистих відносинах.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження були обговорені на засіданні кафедри психології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, пройшли апробацію учасника Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції «Наукові перспективи та методичні інновації в розвитку початкової освіти» Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (18.04.2024 р.), сертифікат учасника; опубліковано тези у збірнику матеріалів VII Всеукраїнських психологічних читань «Удосконалення професійної майстерності майбутніх психологів» кафедри психології (18 квітня 2024 р., м. Умань).

Публікації автора. Чачунь О., Данилевич Л. Психологічні комунікативні бар'єри молодших школярів. *Психологічна допомога особистості у воєнний період* : матеріали VII Всеукр. психол. читань «Удосконалення професійної майстерності майбутніх психологів», м. Умань, (18 квіт. 2024 р.) [редкол.: С. Ю. Діхтяренко, Л. А. Данилевич, А. В. Шулдик, О. О. Андрусик]. Умань. 204 с. (С. 201 -204). (тези)

Структура роботи: кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, містить малюнки.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЧНИХ БАР'ЄРІВ СПІЛКУВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

1.1. Теоретичні підходи вивчення психологічних бар'єрів спілкування у дослідженнях зарубіжних на українських учених

Для визначення основ сутності категорії «психологічний бар'єр» звернемося до психологічних теорій і концепцій розвитку особистості, запропонованих зарубіжними і вітчизняними психологічними школами.

У наукових розробках учених (М.Савчин, 2000, 2018; Н. Сергеєнкова, 2012) проблема психологічних бар'єрів досліджувалася, головним чином, побічно під час розгляду таких явищ, як страх, апатія, тривожність, стрес, непорозуміння, недоречні психічні стани та інші внутрішні ускладнення, що знижують самопочуття, ефективність діяльності та спілкування, завдають шкоду психічному здоров'ю.

Аналіз психоаналітичного напрямку (А. Адлер, З.Фройд, К. Хорні, К. Юнг, Е.Фром), в якому досліджені проблеми внутрішні психологічні чинники поведінки у спілкуванні, пояснює що особистісні проблеми виникають внаслідок таких особливостей розвитку особистості, які зумовлені несприятливим впливом оточуючих людей та труднощів у діяльності. Особистості, які через ці причини не змогли успішно психологічно адаптуватися до зовнішнього середовища, є досить вразливими і часто переживають психологічні бар'єри у встановленні контактів з оточуючими. З'ясування конкретних причин нестабільного емоційного стану особистості є першим кроком у відновленні її психічної рівноваги, а отже й створює умови для вирішення проблеми нівелювання небажаних психологічних бар'єрів в діяльності і спілкуванні особистості. У психоаналітичних концепціях проблема внутрішніх чинників бар'єрів спілкування та у психічному житті особистості розкривається через конфлікт несвідомого і свідомості, через

усвідомлення втрати особистістю своїх цінностей, ідеалів, через конфлікт у спілкуванні.

Ці конструкції закріплюються в рисах характеру і згодом виступають захисними механізмами, що перешкоджають розгортанню дій особистості для актуалізації своїх можливостей і здібностей. Так, з погляду З. Фрейда, продуктивність психічної діяльності, а отже, приборкання власних психологічних бар'єрів, залежить від здатності індивіда впоратися зі своїми інстинктивними тенденціями за рахунок трансформації їх у прийнятні, з огляду на соціальні вимоги, варіанти активності.

Психологічний бар'єр в концепції К. Юнга – це неузгодженість підструктур особистості (Персони, Тіні, Анімуса, Аніми, Самості), що проявляється як відповідний психічний стан переживання внутрішньої заборони перед виконанням діяльності [26].

Засновник гуманістичної психології К. Роджерс обґрунтував феноменологічний підхід у розумінні поведінки особистості [25]. На думку автора, людина спроможна переборювати перешкоди внутрішнього і зовнішнього плану, реалізувати себе як особистість. Внутрішні перешкоди, серед яких і психологічні бар'єри, як несприятливі для діяльності психічні стани, формуються в суб'єкта під впливом значимих оточуючих. Часто психологічні бар'єри виявляють особистості з недостатньою вольовою саморегуляцією, нецілеспрямовані, що є наслідком недоліків виховання в дитинстві. Крім того, К. Роджерс вважає, що умовами виникнення психологічних бар'єрів виступають перешкоди у спілкуванні, які пов'язані з природною для людини тенденцією судити, оцінювати, схвалювати чи не схвалювати висловлювання іншої людини чи іншої групи [25].

Представник соціально-когнітивного напрямку А. Бандура, пояснюючи поведінку особистості вважає, що ускладнення в психічній діяльності людини пов'язані з недостатньою адаптивністю у поведінці, що не відповідає вимогам оточення і не виробленість власних поглядів на доцільну поведінку.

Психологічні бар'єри у спілкуванні також виникають внаслідок низького рівня самоефективності. Значення має також відсутність навичок самоконтролю та завищені критерії під час самооцінювання власних дій. Отже, шлях до подолання психологічних бар'єрів у межах теорії особистості, розробленої А. Бандурою, це підвищення самоефективності людини, опанування навичками самоконтролю, корекція надмірної тривожності, вдосконалення комунікативних рис тощо.

Дж. Келлі розглядає особистість як сукупність конструктів, за допомогою яких вона прогнозує свою поведінку, пізнає ситуацію. Ускладнення, психологічні бар'єри виникають за умови неможливості усвідомити ситуацію, виробити прийнятну позицію щодо майбутніх подій. Це супроводжується такими явищами, як страх, сумнів, острах нового, нездатність вийти за межі наявної ситуації.

Таким чином, з позицій гуманістичної, соціально-когнітивної психології та особистісного конструктивізму, причини схильності особистості до переживання психологічних бар'єрів зумовлюються, перед усім, її особистісними недоліками. А саме – недостатня волева саморегуляція, брак цілеспрямованості, низький рівень самоефективності, відсутність навичок самоконтролю, завищені критерії під час самооцінювання власної поведінки, нездатність вийти за межі наявної ситуації, неспроможність усвідомити ситуацію і виробити прийнятну позицію стосовно можливих майбутніх подій.

У соціальній психології (Корнєв, Коваленко, 2006) бар'єри спілкування розглядаються як психологічні труднощі, що виникають в процесі спілкування, які спричиняють конфлікти або є перешкодою у взаєморозумінні та взаємодії. Вони можуть через неспівпадіння інтересів, характерів людей, їх прагненнями, поглядами, мовними особливостями, манерою спілкування та інше.

Отже, серед причин виникнення бар'єрів у спілкуванні дітей ученими визначені наступні:

- нерозуміння комунікації з дітьми, батьками або учителями та їх уникання;
- невідповідність настрою, прояву емоцій, які не сприймаються співрозмовниками;
- розбіжність в інтересах, цінностях, знаннях у процесі комунікації між співрозмовниками;
- нерозуміння дистанції у спілкуванні, як порушення фізичного простору, з дорослими, дітьми, що призводить до ізолюваності та небажання спілкуватися .

Проте це стикається з проблемою внутрішніх перешкод, чи бар'єрів, тому доцільно визначити засоби психолого-педагогічної профілактики виникнення й подолання психологічних бар'єрів у формуванні творчої особистості молодшого школяра.

Перебудова емоційно-мотиваційної сфери не обмежується появою нових мотивів і зрушеннями, перестановками в ієрархічній мотиваційній системі дитини. У кризовий період відбуваються глибокі зміни в плані переживань, підготовлені всім ходом особистісного розвитку в дошкільному віці. В кінці дошкільного дитинства відбувається усвідомлення дитиною своїх переживань, які створюють стійкі афективні комплекси.

За роки дошкільного дитинства дитина набуває певний емоційний досвід, утворюються своєрідні особливості емоційної поведінки, емоційного відгуку на дії однолітків і дорослих. У дитини починають формуватися і окремі емоційні якості, які надають їй поведінці індивідуальні риси. Таким чином, до школи дитина приходить зі своїм емоційним досвідом («багажем») і педагогу важливо зрозуміти тенденції її емоційного розвитку, щоб підібрати такий виховний підхід, який виявиться ефективним саме в цьому випадку [1, 3].

У зв'язку з розвитком емоційної сфери у дитини від дошкільного до молодшого шкільного віку почуття стають більш раціональними, підпорядковуються мисленню. Але це відбувається тоді, коли дитина

засвоює норми моралі і співвідносить з ними свої вчинки. Дитина вчиться розуміти не тільки свої почуття, але і переживання інших людей. Дитина може співпереживати, співчувати літературному герою, розігрувати, передавати в сюжетно-рольовій грі різні емоційні стани. Розвитку емоційної сфери сприяють всі види діяльності дитини [11; 13].

Молодший шкільний вік, це вік інтенсивного розвитку емоційної сфери. Емоційна сфера відіграє велику роль у розвитку багатьох функцій, ефективно протікає процес інтелектуалізації всіх психічних процесів, настає їх усвідомлення і довільність. Формується довільна і навмисна здатність фіксувати інформацію, формується довільність уваги, так само навчається вчитися раціонально застосовувати знання на практиці для вирішення будь-яких завдань, з'являється здатність теоретично мислити. Дані новоутворення, що формуються у навчальній діяльності, свідчать про розвиток емоційної сфери дитини молодшого шкільного віку [5; 6; 19].

Вольовий розвиток дітей молодшого шкільного віку супроводжується стримуванням своїх емоцій. Ті, хто навчаються, перестають викрикувати на уроці, а як виникають невдачі, намагаються стримувати сльози. Першокласник вже здатний регулювати свої емоції більш ефективно в порівнянні з дитиною попереднього періоду - старшого дошкільного віку. Для дітей молодшого шкільного віку характерна емоційне «зараження», яке виявляється у швидкому перейманні емоцій та імпульсивній поведінці як невміння їх швидко інтерпретувати. Дана здатність дитини полягає в емоційному наслідуванні переживань іншого, наприклад, сміх окремих дітей на занятті може викликати сміх у всього класу.

У роботі І. Мельничук представлено особливості розвитку емоційної сфери дітей різного віку. Авторкою показано, що сенситивними періодами в зміні окремих проявів емоційної сфери виступають періоди: від 12 до 13 років, де відзначається підвищення почуття відторгнення, ворожості, і зниження різних проявів тривожності; від 13 до 14 років - підвищення особистісної тривожності, саморегуляції, депресивності і емоційної

лабільності, зниження - ворожості і особистісної агресії; від 14 до 15 років - підвищення різних проявів тривожності, особистісної самооцінки, а також зниження - ворожості і невпевненості в собі.

Характерною особливістю молодшого шкільного віку є емоційна вразливість, чуйність на все яскраве, незвичайне, барвисте. Монотонні, нудні заняття різко знижують пізнавальний інтерес в цьому віці і породжують негативне ставлення до навчання. Процес навчання спричиняє у молодшого школяра складний комплекс переживань. Навчальна діяльність і все, що з нею пов'язано, стає не тільки предметом гострих і різноманітних емоційних реакцій, а й збудників для різного роду дій в школі і вдома. Дитина, яка прийшла в школу, відчуває масу нових вражень: радість, гордість, збентеження. Переживання, пов'язані з отриманням відміток, спочатку пофарбовані в позитивний емоційний тон, незалежно від того, яка відмітка. Однак дитина швидко починає диференціювати позначки. Вони хвилюють, радують або засмучують дітей [5; 6; 18].

У молодших школярів в період виконання навчальної діяльності, формування вольової сфери, емоційні процеси стають більш керованими в зв'язку з висуненням на перший план системи довільної регуляції. Поява щоденних обов'язків значно обмежує імпульсивність емоцій. Поступово ослаблення експресивної сторони емоцій за рахунок розвитку самоконтролю компенсується підвищенням цілеспрямованості, стійкості і глибини емоційного процесі.

У молодших школярів за показниками врівноваженість емоційних переживань, може більше уподібнюватися до прояву як у дорослих, ніж у підлітків, оскільки через пубертатні зміни розвитку та перебудови організму емоції та психічні процеси проявляються як нерівноважені, подібно до емоцій у дошкільному віці.

Таким чином, можна констатувати, що спектр типових для молодших школярів емоційних станів досить широкий. І нерідко серед них значне місце займають не тільки позитивні, але і несприятливі стани, негативно впливають

як на загальний психологічний настрій дитини, так і на його діяльність, в тому числі навчальну. Щоб визначити, які основні причини подібного неблагополуччя, а також можливі наслідки, зупинимося докладніше на характеристиці основних несприятливих емоційних станів.

Емоційним відхиленням в цьому віці можна вважати байдужість до навчання, а, перш за все, до оцінок вчителя. Від байдужості необхідно відрізнити своєрідну емоційну загальмованість, яка є вторинним утворенням і виступає результатом узагальнення в свідомості дитини негативних оцінок вчителя. Особливо легко ця загальмованість проявляється при надмірному суб'єктивізмі вчителя і сприйнятті учнем актуальною шкільної ситуації як безнадійної. Відсутність тенденції до зниження імпульсивності в шкільний період відповідно до вищевикладених уявленнями також може виступати симптомом відхилення.

Як зазначає Л. Славіна, у всіх «афективних», тобто емоційно не стійких дітей відзначалися проблеми в вихованні та завищена самооцінка у всіх сферах життєдіяльності, при відсутності тих здібностей і особистісних якостей, які б забезпечили відповідність власним домаганням і тим підвищеним вимогам, з якими діти стикаються в школі. Реалізовані домагання приводили таких дітей до різних форм неадекватного реагування: бійок, сварок, конфліктів з іншими дітьми, уникнення спілкування, агресії [36].

У дослідженнях В. Мухіної визначено, що домагання дитини молодшого шкільного віку в навчальних ситуаціях і стосунках з однолітками відіграють важливу роль в процесі становлення особистості та спілкуванні. Як зазначає В. Мухіна, дорослі цього дуже сприяють, часто розпитуючи дитини про успіхи в школі і висловлюючи схвалення тільки з приводу високих відміток. В результаті діти переживають цілий комплекс негативних емоцій, що виявляється у вигляді агресивної поведінки на ґрунті заздрості, зневіри або комплексу неповноцінності. Як вже зазначалося вище, дитині важливо отримувати гарні оцінки, адже вони допомагають йому зафіксувати своє положення серед однолітків [36].

У своєму дослідженні О. Маляр [13] дійшла висновку про те, що: емоційний розвиток особистості та пов'язані з ним процеси регулювання, мають вирішальне значення для розуміння виникнення негативних емоційних проявів у дітей. Більшість дітей молодшого шкільного віку проявляють такі негативні емоційні стани як: вередливість, впертість, образливість, боязливість та ревності. Вони характеризуються відсутністю позитивних емоцій або наявністю нерегульованих негативних емоцій, які викликають значні труднощі у стосунках з батьками, вчителями та однолітками. Тому ці прояви та стани можуть сприяти надмірному емоційному збудженню, яке гальмує свідому інтелектуальну діяльність, тобто динамічні моменти починають переважати над смисловим змістом та вибірковою направленістю дії, та утворює напруження, під час якого будь-який привід може викликати імпульсивну дію у молодших школярів. Також охарактеризовані негативні емоційні прояви у дітей свідчать про конкуренцію та невміння контролювати свої емоції стосовно життя учнівського колективу [13].

Дослідження Г. Товканець вивчала психологічні труднощі у розвитку особистості дітей, які виникають через неправильно організоване спілкування з дитиною в сім'ї ще в дошкільному віці. Ці відхилення в тій чи іншій мірі негативно позначаються на процесі адаптації дитини до школи, до нових умов і вимог, перешкоджають досягненню успіхів у навчанні, у взаємовідносинах з оточуючими, зумовлюють виникнення конфліктних ситуацій, зривів у поведінці, сприяють формуванню негативного ставлення до навчання, вчителя, школи, внаслідок чого дитина потрапляє в категорію важковиховуваних [20].

У почуттях самолюбства дитини виникають гострі емоційні переживання, коли вона у спілкуванні переживає невдачі, які сприймаються нею вкрай негативно, але дитина може старатися компенсувати цей неуспіх хвастощами або агресією, і навпаки, в разі успіху бурхливо радіє. Прагнення утвердити себе часто призводить до того, що саме вчення заміщається накопиченням символів (відміток), доведенням своєї переваги над іншими,

при цьому успішні діти радіють і вихваляються, а менш успішні впадають у відчай і починають заздрити. Таким чином, претензії приймають абсолютно аморальні форми, наповнюючи внутрішнє життя дитини напругою і тривогою [12].

Цікавим виявляється той факт, що діти молодшого шкільного віку виявляють негативні емоції по-різному - залежно від особистих якостей: у кого-то несхвалення вчителя може викликати збентеження, смуток, у кого-то - агресію, негативізм; неуспішність інших може бути сприйнята однією дитиною байдуже, іншим - зі зловтіхою, і дуже рідко в цьому віці ми можемо бачити у дітей такі якості, як співпереживання або співчуття [5]. Як зазначає В.С. Мухіна, це зовсім не пов'язано з егоїзмом, дитина просто не навчений співпереживати в нових для нього соціальних умовах, і перед педагогом стоїть найважливіше завдання навчити його цьому [36].

С. Томчук у своєму дослідженні детально описує негативні емоційні стани, які найбільш характерні для дітей молодшого шкільного віку і деструктивно впливають на їх життєдіяльність, навчання, поведінку, соціальне становище. Автором встановлено, що найбільше негативні психічні стани проявляються у першокласників, що свідчить про їх дезадаптованість і необхідність надання їм психологічної допомоги. Підвищення рівня негативних психічних станів в учнів 4-х класів обумовлено усвідомленням ними змін в зв'язку з переходом в базову школу.

Узагальнюючи численні дані з цієї проблеми, умов становлення агресивної поведінки, дослідники виділяють чотири основних чинники становлення агресивних форм поведінки дошкільників та молодших школярів. Першим з них є сім'я як фактор агресивної поведінки. Прослідкувати причини виникнення агресії можна в сучасній сім'ї. Атмосфера, що панує в домі, має величезний вплив на розвиток дитини. Якщо атмосфера вдома наповнена дружелюбністю, взаємною любов'ю та злагодою, дитина одержує правильний зразок поведінки, а порушення в сім'ї міжособистісних відносин може призвести до формування небажаної поведінки. Дитина, яка росте в домі,

повному сварок і скандалів, через якийсь час і сама починає проявляти агресивну поведінку [20]. На агресію впливають і суворі форми покарання за неправильну поведінку. На жаль, частіше за все суворе виховання зовсім не зменшує кількість агресивних вчинків, а, навпаки, збільшує їх інтенсивність. Часто агресивні батьки підбурюють і підсилюють агресію своїх дітей, заохочуючи їх у певних ситуаціях проявляти войовничу, непримиренну позицію по відношенню до оточуючих. Часто виникнення агресивних реакцій у спілкуванні формує сімейне середовище, що оточуючі помічають у відносинах між дітьми в освітньому закладі [4; 7; 20]. Дитина, потрапляючи у шкільне середовище, піддається дії певних норм, що регулюють поведінку учнів. Виявляється велика сенситивність дитини до страхів, за погані оцінки з предметів і соціальні оцінки однолітків і дорослих може з'явитися сором, розвивається позитивна емоція така як радість, формується інтерес до відкриття нових знань. Змінюється стиль життя дитини, змінюється його ставлення з однолітками і дорослими.

Якщо сімейні стосунки або спілкування з ровесниками зміцнюють цю агресію, вона стає звичкою. Звичка до агресивної поведінки стає бар'єром на шляху до успішної соціалізації дитини. Система виховання, яка склалася нині в суспільстві, прийняті вимоги до дітей, ставлення дорослих до підростаючого покоління не враховують особливостей їх особистісного становлення, приводячи до конфлікту з ними. У дітей розвивається потреба в неадекватній самостійності, самореалізації, звільнення від спілкування [6].

І. Бабарикіна здійснила аналіз вікової динаміки емоційної сфери школярів, починаючи від молодшого шкільного віку і закінчуючи підлітковим. Проаналізувала особливості емоційної сфери кожного вікового періоду. Довела, що виникнення страхів на різних вікових етапах залежить від соціальної ситуації розвитку, провідного виду діяльності та основних психологічних новоутворень школярів.

У сучасній психологічній літературі сутність бар'єрів пояснюється як внутрішні перешкоди, що пригнічують активність особистості. Серед них

відзначаються прояви психічних процесів, станів і властивостей. А саме: особливості сприйняття, уяви, інтелекту, мотивів, стереотипів, установок, темпераменту, рис характеру, відносин з іншими людьми.

Певні психічні стани можуть зупиняти виконання діяльності й тим самим вони виступають як психологічні бар'єри особистості [16]. Природа психологічних бар'єрів пов'язана з мотиваційною сферою особистості, зокрема, через суб'єктивні труднощі, що перешкоджають діяльності, виникають у результаті трансформування мотивів, їх перебудови, з'ясування ієрархічних зв'язків тощо.

1.2. Внутрішні чинники комунікативних бар'єрів молодших школярів

До зовнішніх причин психологічних комунікативних бар'єрів у молодших школярів психологи відносять: обмеження спілкування лише з батьками в сім'ї з однією дитиною, перебування дитини вдома (якщо дитина одна в сім'ї), тобто, обмежене коло спілкування з однолітками, недостатня психологічна обізнаність батьків щодо задоволення потреби у спілкуванні, підтримки пізнавального інтересу дітей. Внутрішніми чинниками психологічних комунікативних бар'єрів є особистісні якості, особливості емоційно-вольової сфери, самосвідомості.

Розрізняють наступні види психологічних бар'єрів у спілкуванні:

- ✓ соціальний – виникає через відмінності у соціальному становищі зокрема, діє на рівні закріплених норм поведінки на основі досвіду виховання у сім'ї: «не висловлювати свою думку, бо її ніхто не сприймає як розумну, бо у них більше знань», «батьки не розуміють моєї думки» тощо);
- ✓ негативних емоцій (страху, гніву, образи, роздратування, настрої, страждання, горя, сорому і провини, презирства, огиди, відрази);
- ✓ установки (спрацьовують стереотипи або попередньо сформовані негативні установки по відношенню до людини);

- ✓ психологічного захисту (коли людина невпевнена в собі, у неї є комплекси і вона вибудовує свою поведінку з позиції самозахисту).
- ✓ мови та мовлення (через обмеження словникового запасу, активного та пасивного словника);
- ✓ слухання (невміння вислухати думку до кінця неухважність під час розмови);
- ✓ некомпетентність у темі обговорення через обмежений рівень знань, не обізнаність у різних наукових напрямках, сферах суспільства (економіці, юридичній сфері, політиці).

У спілкуванні молодших школярів психологічні бар'єри у спілкуванні виникають залежно від таких особистісних та індивідуальних властивостей – це: мотиваційні, емоційно-вольові, емпатійні, які обумовлені особливостями нервової системи та типом темпераменту, когнітивними (пам'ять, мислення, сприймання, увага) та гендерними відмінностями.

За результатами досліджень, проведеними психологами, було виявлено та описано явище «сміслового бар'єру», який виникає через те, що дитина не розуміє змісту інформації під час комунікування, коли дорослий не враховує словниковий запас та знання дитини, використовує фразеологізми, складні наукові терміни, які дитина ще не розуміє. В такому разі, дорослий приписує дитині помилкові мотиви негативної поведінки, які не відповідають її розумінню, що призводить до виникнення негативного ставлення дитини до дорослого взагалі, та до його конкретної вимоги.

Причини неефективності спілкування дітей можуть бути пов'язані з недостатнім розвитком соціальних мотивів та навичок соціальної взаємодії з однолітками, дорослими, не розуміння їхніх потреб та інтересів, а також з низьким рівнем розвитку комунікативної поведінки в тих видах діяльності, в яких діти встановлюють самостійні активні відносини: навичок виконання ігрових ролей, правил, вибір поведінки згідно ситуації.

Психологічні бар'єри можуть сприйматися як особистісні утворення, які спричиняють перепони самостійним висловлюванням людини та

заважають її саморозкриттю. Це ускладнює взаєморозуміння між людьми. Внутрішні психологічні перешкоди, які виставляє особистість збіднює її сутність та веде до ізоляції від оточуючих. Бар'єри спілкування виникають тоді, коли особливості знань, розуміння та уявлення про якості кожного учасника спілкування ускладнює чи блокує саме спілкування.

Учені також вважають, що виникнення бар'єрів зумовлене потребою особистості зберегти власне «Я» від можливих травмуючих впливів. До таких впливів можна віднести оцінки, що дають інші люди. Зокрема негативні оцінки ставлять під сумнів уявлення особистості про гармонію її якостей та про їх цінність. Психологічні бар'єри у даному випадку перешкоджають зниженню рівня самооцінки і забезпечують сталість структури особистості.

У спеціальній літературі відмічається й позитивна роль психологічних бар'єрів, їх значення для забезпечення стійкості особистості. Психологічні бар'єри в психічному житті особистості можуть бути умовами її розвитку. Зокрема, вважається, що усунення в когнітивній діяльності перешкод, під час просування до поставленої мети зумовлює вдосконалення процесів мислення особистості, особливо творчого мислення [4],

Емоційність молодших школярів виявляється в емоційній нестійкості, схильності до афектів, короткочасних і бурхливих проявах радості, горя, гніву, страху. Причиною глибоких емоційних переживань в учнів 1- 2-х класів можуть бути переживання дитина як вона вважає, що її недооцінюють. У таких випадках діти можуть бути мовчазними (ефект гіркої цукерки), переживати внутрішню образу, впертість, недобррозичливість.

Учена І. Мельничук дослідила, що від ставлення дорослих до дітей, навчання доброзичливому спілкуванню та толерантному ставленню з однолітками допомагають вивести дитину з цього стану. Згодом діти починають вже більш стримано виражати свої емоції (роздратування, заздрість, смуток), особливо коли знаходяться серед однолітків, боячись їх засудження. В цей час зростає розуміння характеру переживань інших людей,

здатність співпереживати емоційні стани однолітків і дорослих. У ці роки розвивається також власна емоційна виразність, що позначається в більшому багатстві інтонацій, відтінків міміки.

Учена І. Василенко, яка вивчала емоції (радості, гніву, страху, суму) дітей молодшого шкільного віку зазначила, що саме різні вікові періоди (7 - 8, 8 - 9, 9 - 10 років), не зважаючи на проміжок у часі, було виявлено такі самі види емоційності, які були встановлені і на першому діагностичному етапі: протягом двох-трьох років тип емоційності зазнав незначних змін. Стійкість емоційних диспозицій (типів) не означає, що вони є «застиглими», незмінними. Їх розвиток триває по шляхом ускладнення змісту переживань, їх усвідомлення (рефлексії), а також більш тонкої диференціації емоційних реакцій і станів, збільшення їх палітри. Разом з тим, в ході дослідження було встановлено поодинокі випадки змін емоційних типів. Можливо, що при зміненої соціальної ситуації розвитку в період адаптації до неї, можливі деякі зміни типів емоційності або їх маскуванню [36].

Психологічні бар'єри у спілкуванні обумовлені різними чинниками, зокрема:

- 1) внаслідок взаємодії мотиваційних, операційних, когнітивних та соціально-психологічних особливостей;
- 2) психологічні бар'єри у спілкуванні виникають лише за несприятливих умов розвитку особистості;

На думку фахівців-психологів, ефективною стратегією подолання психологічних бар'єрів спілкуванні є процес розвитку навичок у таких умовах: заповнення прогалів у мовних знаннях і мовленнєвих уміннях; індивідуалізації процесу набуття мовленнєвого досвіду; психокорекція тривожності та самооцінки.

Причиною виникнення негативних емоційних станів, а отже й психологічних бар'єрів особистості може бути почуття образи. Згідно з психологічним словником «образа» (стан засмучення або гніву) – це один з видів психологічного захисту, мета якої знизити психічне напруження, яке

людина відчуває, коли до неї ставляться несправедливо. Образа може виникати через реальні, уявні або неправильно зрозумілі ситуації несправедливості, через яку людина не може пояснити свої емоції. Адже причиною виникнення психологічних бар'єрів є негативні емоційні стани (дискомфорт, зниження настрою, тривога, порушення сну), котрі, у свою чергу, можуть бути зумовлені страхом, соромом, провиною, непевністю, образою тощо [5].

У психологічній науці психологічні бар'єри у спілкуванні вивчені недостатньо. З наукового підходу, саме пояснення причин їхнього виникнення та подолання здатне допомогти позбутися різних психічних травм і набути способів саморегуляції як механізмів психопрофілактики даного феномену. Специфічна особливість прояву психологічних бар'єрів у спілкуванні полягає в наявності своєрідної реакції людини на виникнення в процесі діяльності «кризових станів», в яких визначається бажаний або небажаний для суб'єкта результат.

Отже, взаємодія дитини молодшого шкільного віку з соціумом, побудова різноманітних відносин відбувається завдяки спілкуванню.

Спілкування (комунікація) – це специфічна форма взаємодії людей у процесі їхньої пізнавально-виробничої діяльності [47]. Спілкування, як механізм соціалізації, виконує три функції: комунікативну, інтерактивну та перцептивну. В умовах спілкуванні між людьми можуть виникати специфічні комунікативні бар'єри. Учений М. Козирєв у своїй роботі пояснює особливості бар'єрів у спілкуванні (комунікації), як такі, що перешкоджають адекватній передачі інформації між партнерами, що спілкуються [21].

На думку М. Філоненко, ці перешкоди мають соціальний характер, оскільки можуть виникають на ґрунті соціальних, релігійних чи інших відмінностей; або психологічний (індивідуальні психологічні особливості співрозмовників, таких як недовіра, образа, підозра тощо) [47].

Наприклад, психологічні бар'єри у взаєморозумінні найчастіше виникають через проблему передачі інформації, яка фонетично незрозуміла

співбесіднику – це нечітке вимовляння слів, не правильне використання слів у суперечливих значеннях.

Семантичний бар'єр, за словами автора, пов'язаний з тим, що учасники спілкування використовують різні значення слів.

Стилістичний бар'єр розуміння – невідповідність стилю мови того, хто говорить, і ситуації спілкування.

Логічний бар'єр виникає тоді, коли логіка міркування мовника або занадто складна для слухача, або здається йому неправильною через набутий попередній досвід та особливості використання мисленевих операцій, суб'єктивне тлумачення смислів і значень, тобто, небажання зрозуміти думки комунікатора.

Соціально-культурний бар'єр виникає за соціально-культурних відмінностей між партнерами спілкування. Це можуть бути соціальні, релігійні чи інші відмінності, що призводять до різного пояснення тих або інших понять.

Бар'єр негативного авторитету. Цей бар'єр як перешкода у спілкуванні може виникати через стереотипне сприйняття партнера у спілкуванні як особи, яка нагадує керівника, що принижував співбесідника (наприклад, зверхність до інших національностей, окрім своєї).

Значна частина досліджень спілкування як діяльності присвячена пошуку причин виникнення комунікативних бар'єрів, серед яких виокремлено наступні: неуважність під час слухання, компетентність комунікатора і слухача, достовірність джерела, оціночні судження та фільтрування інформації партнерами міжособистісної взаємодії [3, 21].

Учені відмічають, що через існування таких психологічних бар'єрів у комунікації можуть бути не лише конфлікти, чи непорозуміння між співрозмовниками, а такі перешкоди у спілкуванні взагалі впливають на процес соціалізації особистості у соціумі.

Актуалізація будь-якої діяльності, і зокрема навчальної у молодшому шкільному віці, яка відбувається під впливом психологічного бар'єра,

сприймається суб'єктом як стан напруження, стресу, дискомфорту і є відхиленням від нормального режиму функціонування [36]. Головним змістом та характером подолання психологічних бар'єрів у спілкуванні має бути внутрішня психічна активність, яка спрямована на усунення порушень, що виникають в діяльності, перебудову смислових структур особистості, що пов'язано з такими змінами в психіці, як відновлення внутрішніх ресурсів, необхідних для подолання критичних ситуацій і забезпечення стійкості діяльності особистості.

Аналіз наукових джерел дав нам можливість зробити висновки, що системних досліджень, присвячених проблемі психологічних бар'єрів у спілкуванні молодших школярів, не було здійснено.

1.3. Психологічні особливості бар'єрів спілкування в залежності від соціальної ситуації розвитку молодших школярів

Особистість дитини формується в залежності від умов середовища, взаємовідносин з оточуючими: в сім'ї, в різних соціальних групах (у дитячому садку, освітньому закладі, спортивній школі тощо). Спілкуватися з іншими людьми, перебувати в системі міжособистісних взаємодій розпочинають ще в сім'ї. Рання соціалізація здійснюється в системі стосунків у сім'ї та закладах дошкільної освіти, де складаються перші уявлення про світ, про добро і зло, де дитина ділиться з батьками та вихователями своїми успіхами і переживаннями, починає усвідомлювати себе. Проте з переходом дитини до початкової школи, соціалізація молодшого школяра стає одним із пріоритетних завдань учителя.

Аналіз останніх досліджень проблем у комунікативних здібностях молодших школярів засвідчив., що вивченням спілкування в процесі соціалізації займалися (В. Докаш, М. Філоненко, В. Киричук). Враховуючи важливість розв'язання цих проблем задля побудови взаємовідносин молодшого школяра в соціумі вважаємо за потрібне ще раз повернутися до цього питання. Ученими відмічено, що соціалізація визначається як процес

входження людини в суспільство разом з її соціальними зв'язками та інтеграцією в різні типи соціальних спільнот, унаслідок чого відбувається становлення соціального індивіда [4].

У своїх дослідженнях учені зазначають, що соціалізація передбачає:

- засвоєння соціальних ролей і зразків поведінки, які сприяють отриманню певних соціальних позицій та соціальних статусів;
- оволодіння формами і цінностями певної культури;
- набуття власного соціокультурного досвіду та особистісної соціальної ідентичності;
- досягнення статусу самостійного діяча, здатного приймати виважені рішення, враховуючи заборони та очікування соціальних груп, до яких особистість належить та суспільства в цілому [3].

Увагу психологів привертає комунікативна функція, яка передбачає використання різноманітних форм і засобів обміну і передавання інформації, завдяки яким стає можливим нагромадження знань, узгодження дій та взаєморозуміння людей. Контакти між людьми не обмежуються простим передаванням інформації. Спілкування передбачає побудову такої моделі міжособистісної взаємодії, за якої кожен з учасників здійснює різнобічні впливи на інших партнерів [22].

Комунікація є однією з основних потреб, на тлі якої виникають інші, похідні соціальні потреби:

- ✓ афіліація (прагнення взаємодіяти з оточуючими, допомагати їм та отримувати допомогу у відповідь);
- ✓ соціальна підтримка (емоційна, оціночна, інформаційна та інструментальна підтримка);
- ✓ самотність виникає в разі дефіциту спілкування;
- ✓ міжособистісна атракція (соціальна установка, яка передбачає прийняття одне одного у взаємодії, в якій не тільки узгоджуються дії, а й устанавлюється позитивний мікроклімат);

- ✓ дружба (характеризується щирістю стосунків, активною взаємодопомогою та відкритістю);
- ✓ любов (почуття людей, що супроводжуються емоціями ніжності, взаєморозумінням та взаємо підтримкою) [16].

Комунікативна соціалізація – це процес побудови партнерської взаємодії на засадах ефективної комунікації з урахуванням вимог навколишньої соціальної дійсності. За твердженнями багатьох дослідників, сприятливим середовищем для комунікативної соціалізації є спільна діяльність і спілкування в певному освітньому просторі, зокрема в початковій школі [12].

Процеси формування і розвитку особистості дитини молодшого шкільного віку невідривно пов'язується з інтенсивним розвитком соціальних відносин. У дітей початкових класів закладаються основи свідомої поведінки, у них формується ставлення до себе як до члена суспільства, відбувається зміна соціальних ролей і функцій, формуються морально-ціннісні орієнтири. Саме ці зміни є головними засадами комунікативної соціалізації учнів.

У праці ученого В. Киричука було досліджено особливості поведінки та спілкування дітей, зокрема, автор зазначає, що соціалізація у молодшому шкільному віці є процесом входження у соціальні відносини і засвоєння нових соціальних ролей завдяки спілкуванню, що відбувається в умовах діяльності [20].

Молодший шкільний вік – сенситивний період для комунікативної соціалізації. На цьому етапі життя у дітей відбувається значна кількість психічних процесів, які визначають подальший перебіг активного входження особистості в громадське життя соціуму.

Основними завданнями вчителів початкової ланки освіти з вирішення питань комунікативної соціалізації є:

- ✓ включення учнів у процеси міжособистісної взаємодії (залучення до спільної, командної діяльності, колективні творчі справи, групові завдання);
- ✓ підвищення загальної культури особистості (розвиток культури

мовлення та мислення);

- ✓ забезпечення умов для ефективного формування соціально-комунікативної компетентності школярів та як наслідок входження дитини в сучасний соціум;

- ✓ діагностика перебігу процесів комунікативної-соціалізації молодших школярів;

- ✓ вирішення проблем соціально-комунікативної взаємодії учнів початкової школи (передбачення, превенція та вирішення конфліктів у класі, подолання бар'єрів комунікативної соціалізації тощо).

Ми дотримуємося думки, що досягти максимального результату в цій справі можна лише створенням комфортного, психологічно безпечного освітнього середовища, в якому дитина могла б виявити себе та мати можливість залучення до взаємодії з іншими. В цьому вчителям початкової школи може допомогти естетотерапія та її комплекс естетотерапевтичних технік.

Для проведення естетотерапії можуть бути різноманітні показники порушення психоемоційної сфери, порушення внутрішнього спокою, рівноваги та стійкості, що виникають за певних кризових ситуацій, зокрема: стресів та шкільних фобій, почуття апатії, агресивність, відхилення у соціальній поведінці тощо [19]. У роботі практичного психолога для проведення терапії з дітьми, важливо, щоб діяльність учителя з молодшими школярами була спрямована на ознайомлення з естетикою, мистецтвом, що допомагає активізувати емоції та почуття прекрасного, емоційної сфери в ході діяльності учасників педагогічного процесу [27].

Відносини людей в міжособистісній взаємодії спричиняють потребу в такій особистості, яка має активну соціальну позицію, може знайти спільну мову з іншими людьми, має розвинену емпатію, вміє адекватно діяти в будь-яких життєвих ситуаціях освітнього і суспільного середовища, генерує нові ідеї задля власного блага та з метою підвищення та покращення соціального добробуту, засвоїла форми поведінки, які потрібні для ефективною та

конструктивної участі у громадському житті.

Наразі актуалізується проблема комунікативної соціалізації дітей молодшого шкільного віку, яка передбачатиме готовність учня засвоювати певні соціальні ролі та норми поведінки, активно взаємодіяти в суспільстві, набувати власного соціокультурного досвіду.

Першим проявом психологічних бар'єрів у комунікативній поведінці дитини є відсутність допитливості, якості, яка виникає ще у період «віку чомучок» (за віковою періодизацією у дошкільника), і проявляється в активній формі запитань до дорослого. Допитливість починає формуватися у сімейному спілкуванні, коли батьки підтримують цю активність дитини та завжди уважно ставляться до потреби дитини у пізнанні оточуючого світу [1].

У психологічних комунікативних бар'єрах найважливішою перешкодою є страхи, тривожність, які заважають дитині оцінити ситуацію, проявити допитливість, оцінити свої якості та керувати своїми почуттями через недостатньо сформовану рефлексію. У даній ситуації дитина стає замкнутою, несприйнятливою до інформації через не сформованість навичок комунікації.

Психологічні бар'єри особистості можуть виникати у зв'язку з сприйняттям різного роду нововведень. В цьому випадку психологічні бар'єри являють собою сукупність дій, суджень, понять, очікувань та емоційних переживань особистості, в яких усвідомлено чи не усвідомлено проявляються психічні стани людини, що викликані нововведеннями. Параметрами цих бар'єрів є: по-перше, складові бар'єру фактори, які провокують негативні реакції особистості; по-друге, рівень психологічних бар'єрів, який пов'язаний числом суб'єктів у групі, що мають несприятливі реакції; по-третє, характер бар'єра, тобто форми виявлення негативних реакцій [14]. Причиною внутрішніх перепон можуть бути індивідуально психологічні особливості пізнавальних процесів, а не тільки соціальні фактори чи накопичений досвід.

Психологічні бар'єри значно знижують прояви активності особистості, зокрема в пізнавальній діяльності. Водночас подолання бар'єра породжує високу інтелектуальну активність, сприяє проявам творчого мислення [10]. Психологічні бар'єри пізнавальної діяльності пов'язуються з тенденцією людини використовувати штампи.

Тобто розв'язання задачі наштовхується на «традиційний» шлях мислення, загальноприйняті та звичні штампи розв'язання тих чи інших когнітивних завдань. У зв'язку з цим виділяються наступні види психологічних бар'єрів: самообмеження, які пов'язані з інертністю і трафаретністю нашого мислення; схиляння перед авторитетами; заборони, які базуються на хибній аналогії. Подолання психологічних бар'єрів можливе у такий спосіб: на початку рішення задачі піддати аналізу все поле гіпотез незалежно від їх очікуваної продуктивності, і тільки по мірі того, як аналіз просувається, він повинен зосередитися на все більш вузькій сфері, яка має найближче відношення до задачі, яка розв'язується; цілеспрямований видозмін умов задачі; використання понять різного рівня, що дозволяє, переходячи від менш узагальнених понять до більш узагальнених і зворотно, уникнути традиційних шляхів рішення; використання різноманітних підказок [10].

Психологічні бар'єри в навчанні, які функціонують у свідомості учнів є причиною труднощів, помилок, що спостерігається при вивченні навчального матеріалу [18]. В умовах дефіциту інформації, яка є необхідною для організації дій, виникають негативні емоції. Найбільше сильною з них є страх, що виникає за умови нестачі інформації, яка є необхідною для захисту [17]. У дослідженнях О. Ухтомського [18] досліджується психофізіологічний механізм, що пояснює природу бар'єрів. Автор вважає, що мотиваційна домінанта визначає вчинок. Мотиваційна домінанта становить інтеграл чільної потреби (домінанта життя або надзадача) і ситуативної домінанти. Свідомість, за участю підсвідомості, активізуючи пам'ять і мислення, прогнозує наслідки дій. Унаслідок цього може виникнути психологічний

бар'єр, наприклад, страх. Починається боротьба мотивів, наприклад, боротьба між страхом і почуттям боргу. До боротьби мотивів залучаються механізми волі. Інтелект і воля підсилюють або послаблюють ту або іншу з конкуруючих потреб. Це посилення реалізується через емоції.

Прояв і характер емоцій залежать: а) від сили потреби; б) від оцінки ймовірності її задоволення. Домінуюча потреба спрямовує інтуїцію на пошук оптимального рішення проблеми. Якщо чільна потреба сильна, вона автоматично придушує бар'єри. Боротьба мотивів тут відсутня. І чільна потреба безпосередньо трансформується в практичну домінанту. Формування практичної домінанти може виявитися важким завданням для суб'єкта, коли чільна й ситуативна домінанти приблизно рівні за силою й перебувають у конфліктних відносинах (тобто сильний психологічний бар'єр у вигляді конкуруючого мотиву). Підкреслимо, що людина, як правило, не усвідомлює справжньої причини важкого для неї стану, даючи найрізноманітніші пояснення своєму безцільному й порожньому перебуванню. Тобто вона не усвідомлює, який саме психологічний бар'єр є наявним. Наявність психологічних бар'єрів обмежує людину в виборі ризикованої поведінки, навіть тоді, коли така поведінка є доцільною. Часто особистість під час відмови від ризикованої поведінки посилається на страх, боязнь критики, опір змінам, низьку самооцінку, минулі помилки і невдачі, постійні сумніви [9].

Будь-які надмірні прояви характеру людини можуть виступити психологічними бар'єрами. Зокрема, переживання почуття сорому виявляється в скутості в тілі, відчутті своєї слабкості, меншовартості, провини. Згідно зі словником В. Даля, сором це почуття або внутрішнє усвідомлення приниження, самоосудження, каяття. З одного боку, переживання сорому є стимулом до самовдосконалення, що також регламентує нашу соціальну поведінку. З іншого боку, надмірна сором'язливість, що спричиняє виникнення психологічних бар'єрів є наслідком неадекватного сприйняття себе та інших. Тобто надмірно

сором'язлива людина сприймає себе в чомусь гіршою, а в чомусь слабкішою, більш залежною від інших людей. Така людина намагається підлаштуватись під інших людей, починає придумувати, якою вона повинна бути, щоб відповідати їхнім уявленням [9]. Часто сором, пов'язаний з непевністю особи, з бажанням всім подобатися. Почуття сорому формується в ранньому дитинстві в ситуаціях, коли дитина робить щось не відповідне до соціальних норм і отримує несхвальну оцінку дорослого. Причиною виникнення психологічного бар'єра може бути неадекватне почуття провини. Провина виявляється при порушенні значущих для індивіда норм моральної поведінки. Почуття провини – це різниця в оцінці того, які ми є, і того, якими бажаємо бути [9].

За дослідженнями учених, показники внутрішніх негативних почуттів, психічних станів учнів 1-3-х класів збільшуються в кінці навчального року в порівнянні з його початком, що обумовлено їх втомою і нездатністю до управління такими станами. Разом з тим, від класу до класу у молодших школярів в деякій мірі знижується рівень негативних психічних станів, що свідчить про успішний розвиток такого психологічного новоутворення у більшості школярів, як довільність психічних функцій і поведінки. Автором, було доведено, що базовим негативним психічним станом, на основі якого розвиваються агресія, страх, депресія (субдепресія), астения та інші негативні психічні стани, є тривога. Високий їх рівень свідчить про дезадаптованість молодших школярів та негативно позначається на успішності їх навчання, спілкування, статусі в класі тощо [28].

Чимало досліджень проблем спілкування побічно охопили проблему психологічних бар'єрів особистості. Це, передусім, дослідження емоційно-вольової сфери особистості. Напрацювання фахівців - психологів створюють основу для розгортання досліджень природи психологічних бар'єрів особистості в різних видах діяльності. Разом з тим наукових праць безпосередньо присвячених проблемі психологічних бар'єрів є лічені одиниці.

У дослідженнях учених [3,5] визначено сутність такого психологічного бар'єру, як «страх у навчальній діяльності», який трактується як негативний емоційний стан, що відображає у свідомості конкретну загрозу для психологічного благополуччя людини, і який проявляється у прогнозуванні та передчутті невдачі під час виконання певних дій у шкільному середовищі.

У молодших школярів були отримані такі результати: страх, що викличуть до дошки, страх слухати, коли учитель зачитує оцінки з контрольної роботи, страх виступати перед усім класом та страх виявитися гіршим за інших взаємопов'язані з показником оптимізму. Однак протягом періоду з молодших класів до підліткового віку показник страху ситуації перевірки знань знижується з дорослішанням. Показник низької фізіологічної стійкості до стресу продемонстрував вікові відмінності: у хлопчиків він майже не змінюється протягом навчання, тоді як у дівчаток відбувається значне його підвищення.

Перед сучасною початковою освітою постало завдання створити такі умови, які сприятимуть формуванню навичок комунікації молодших школярів, допомогти дитині адаптуватися до нових умов, подолати бар'єри та конфлікти міжособистісної взаємодії, а також засвоїти норми поведінки, які необхідні для ефективної та конструктивної участі особистості у житті суспільства. Ми дотримуємося позиції, що досягти цієї мети можна шляхом впровадження психопрофілактичних занять у навчально-виховний процес початкової ланки освіти.

РОЗДІЛ 2.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНИХ БАР'ЄРІВ У СПІЛКУВАННІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

2.1. Методи дослідження психологічних бар'єрів у спілкуванні молодших школярів

Відповідно до мети дослідження, нами було визначено здійснити діагностику індивідуально-особистісних характеристик, до яких входить і дослідження психологічних бар'єрів спілкування молодших школярів. При цьому психологічні бар'єри виступали як проблемні психічні стани особистості, перебіг яких пов'язаний з одного боку з властивостями особистості, перед усім, характерологічних якостей, а також – від зовнішньої ситуації поведінки та соціальної ситуації розвитку дітей (не мали друзів, мало спілкувалися з однокласниками).

З метою отримання загальних даних про особливості вибірки, спочатку було проведено анкетування, завдяки чому уточнено учасників дослідження. Вибірку склали 18 дітей віком 6 - 9 років (10 хлопчиків та 8 дівчаток) Уманської гімназії №8 Уманської міської ради Черкаської області. На запитання хто вас виховує були отримані наступні результати: 59 % дітей виховуються у повній сім'ї, 41 % – лише мати.

В анкеті запитання стосувалися теми спілкування - як спілкуються батьки з дітьми, чи читають казки, ставлення до навчальних завдань, чи допомагають у підготовці до заходів класу, чи приходять на свята, щоб бачити успіхи дітей.

За результатами опитування 18 % дітей відповіли, що батьки байдужі до заходів, де діти виступають на святах, не завжди допомагають у підготовці до різних заходів та не підтримують їх, 30 % дітей відповіли, що батьки не виявляють інтересу до їхніх успіхів і цікавляться лише оцінками, та ставлять завищені вимоги до успішності, спілкування лише у значенні повчань.

У відповідях 38 % досліджуваних дітей у стосунках з батьками замість підтримки відчують надмірну опіку та не довіряють, мало дозволяють самостійно виконувати доручення. І лише 12 % дітей молодшого шкільного віку відповіли про уважні та теплі стосунки у сім'ї, довіру та допомогу, активне спілкування з батьками та можливість поділитися своїми почуттями.

Нашим завданням у роботі для проведення експериментального дослідження було підбір та використання валідних психодіагностичних методик, які дають можливість вивчити негативні переживання та чинники, що зумовлюють їх виникнення в учнів молодшого шкільного віку. Особливий акцент зроблено на дослідження негативних переживань, пов'язаних із соціальними чинниками: вступ дитини до школи, зміна соціального статусу – учень; вид діяльності – навчання; взаємостосунки в шкільному середовищі (однолітки, вчитель) та з батьками тощо.

Для дослідження впливу соціальної ситуації розвитку в сім'ї, в класі, як детермінантів виникнення негативних переживань та психологічних бар'єрів у спілкуванні, нами було підібрано наступні методики:

1. Методика діагностики рівня шкільної тривожності Філіпса
2. Методика «Дембо-Рубінштейна».
3. Проективна методика «Кактус» (М.А.Панфілова)

Методика діагностики рівня шкільної тривожності Філіпса використовується для аналізу загального внутрішнього емоційного стану молодшого школяра, наявністю та кількістю таких тривожних синдромів (факторів) як: загальна тривожність у школі, переживання соціального стресу, фрустрація потреби в досягненні успіху, страх самовираження, страх ситуації перевірки знань, страх не відповідати очікуванням оточуючих, низька фізіологічна опірність стресу та проблеми і страхи у відносинах з вчителями. Тест складається з 58 питань, які можуть зачитуватися школярам, а можуть і пропонуватися в письмовому вигляді. На кожне питання потрібно однозначно відповісти «так» або «ні». При обробці результатів виділяють питання, відповіді на які не збігаються з ключем тесту. Наприклад, на 58-й питання

дитина відповів «так», у той час як у ключі цьому питанню відповідає «-», тобто відповідь «ні». Відповіді, що не співпадають з ключем – це прояви тривожності. При обробці підраховуються:

1. Загальна кількість розбіжностей по всьому тексту. Якщо показник більше 50%, можна говорити про підвищену тривожність дитини, більше 75% від загального числа питань тесту - про високу тривожності.

2. Число співпадінь по кожному з 8 факторів тривожності, виділених у тексті. Рівень тривожності визначається так само, як у першому випадку.

Методика Дембо-Рубінштейн використовується для дослідження рівня сформованості самооцінки дитини молодшого шкільного віку, відображаючи різне ставлення між двома структурами особистості: «Я-реальним» і «Я-ідеальним». Самооцінка є невід'ємним компонентом самопізнання, тобто усвідомлення своєї значущості, своїх здібностей, фізичних сил, учинків, ставлення до оточення, формуючи подальше ставлення дитини до себе, в свою чергу, це впливає на його поведінку в суспільстві. На самооцінку впливають критичність, вимогливість до себе і оточуючих. Велика різниця між «Я-реальним» і «Я-ідеальним» вказує на людину із заниженою самооцінкою, коли рівне співвідношення цих структур дає адекватну самооцінку.

Методика проводиться як фронтально, так і індивідуально. Обробка отриманих даних проводиться по шести шкалах (розум, характер, авторитет, зовнішність, упевненість та щастя) та виражається в балах. Завищена самооцінка може підтверджувати невміння правильно оцінювати результати своєї діяльності, порівнювати себе з іншими. Кількість балів нижче 45 вказує на занижену самооцінку і свідчить про особистісне неблагополуччя. Ці учні складають «групу ризику», їх, як правило, мало. За низькою самооцінкою можуть ховатися два абсолютно різних психологічних явища: «справжня» невпевненість в собі і «захисна», коли декларування (самому собі) власного невміння, відсутності здатності, якості дозволяє не докладати ніяких зусиль.

Проективна методика «Кактус» (М.А.Панфілова) передбачає виявлення агресії, її спрямованості та інтенсивності. Дитині пропонується намалювати кактус таким, яким вона собі його уявляє. Питання та додаткові пояснення не допускаються. При обробці результатів беруться до уваги дані, які відповідають усім графічним методам, а саме: просторове положення, розмір малюнка, характеристики ліній та сила натиску на олівець.

Агресія – наявність голок, особливо їх велика кількість:

- довгі, близько розташовані один до одного голки, які сильно стирчать
- відображають високий ступінь агресивності;
- імпульсивність – уривчасті лінії, сильний натиск;
- егоцентризм, прагнення до лідерства - великий малюнок, в центрі листа;
- залежність, невпевненість – маленькі малюнок внизу листа;
- демонстративність, відкритість – наявність виступаючих відростків, незвичайність форм;
- скритність, обережність – розташування зигзагу по контуру або всередині кактуса;
- оптимізм - використання яскравих кольорів, зображення «радісних» кактусів;
- тривога - використання темних кольорів, переважання внутрішньої штрихування, переривчасті лінії;
- жіночність – наявність прикраси, квітів, м'яких ліній, форм;
- екстравертність – наявність інших кактусів, квітів;
- інтровертність – зображений тільки один кактус;
- прагнення до домашньої захисту, почуття сімейної спільності – наявність квіткового горщика, зображення домашнього кактуса;
- прагнення до самотності – зображений кактус у дикій природі, пустелі.

Велику роль у психологічному благополуччі відіграє сім'я дитини. Батьківське ставлення, в якому школяр отримує емоційну підтримку, розуміння своїх труднощів, співчуття у разі неспіху, сприяє розвитку у

молодшого школяра впевненості в собі і адекватної самооцінки. Оцінка дорослих, усвідомлюючись дитиною, стає її власною оцінкою. А такі прийоми, як: похвала, схвалення, заохочення підвищують самооцінку та сприяють розкриттю можливостей дитини. І навпаки, якщо батьки та вчителі постійно вказують на помилки, зауважують на недоліках, вимагають повного підпорядкування вимогам соціуму, а за невідповідність зовнішнім вимогам карають, призводить до негативних переживань, що веде до заниження самооцінки учня.

Отже, порушення дитячо-батьківських відносин (авторитарний стиль виховання дитини, що поєднується з високим рівнем домагань, очікувань батьків по відношенню до дитини, та гіперопіка, коли тривожні батьки відтворюють цю якість у своїй дитині) призводить до ранньої особистісної тривожності молодшого школяра.

Ще частіше діти стають тривожними, коли в родині до них висувають непосильні вимоги, проявляють роздратування частіше, ніж занепокоєння, постійно і відкрито висловлюють невдоволення поведінкою. На основі емпіричних досліджень, А. Прихожан приходять висновку, що рівень тривожності залежить від рівня успішності навчання. Вчена констатує, що висока тривожність спостерігається у відмінників, у зв'язку з побоюваннями втратити високий статус, і у невстигаючих – у вигляді тривожного очікування невдачі.

Для вивчення впливу сім'ї на рівень внутрішніх психологічних бар'єрів молодших школярів було підібрано такі методики:

- проєктивна методика «Казки» Луїзи Дюсс» адаптована Г. Махортовою;
- методика вивчення батьківських ставлень (Г. Варги та В. Століна).

«Казки» Л. Дюсс» – тест французької дослідниці (1940), відомий також як «Десперт казки» (за іменем перекладачки англ. мовою). У тесті Дюсс-Десперт дітям від 4 до 10 років пропонувалося прослухати десять коротких оповідань і відповісти на запитання. Кожен із сюжетів розкривав один із

емоційних конфліктів. Для прикладу: тема страху перед можливістю розлуки з батьками.

Інтерпретація отриманих даних здійснювалася, відповідно, з психоаналітичних позицій і була спрямована на виявлення комплексів Едіпа і Електри тощо. Відповіді дітей оцінювалися за двома категоріями: «норма» та «патологія». До недоліків тесту Дюссо-Десперт слід віднести, по-перше, досить високий віковий поріг, з якого починає працювати даний тест; по-друге, досить складна діагностична шкала оцінок (норма-патологія).

Стимульним матеріалом виступають невеликі за величиною казки-розповіді, що містять запитання, на яке дитині належить відповісти, завершивши тим самим розповідь та висловити своє ставлення до подій і персонажів казки. Розповіді та питання сформульовані таким чином, щоб стимулювати дитину дати такі відповіді, які стосуються емоційних відносин з батьками і найбільш значущих конфліктів.

Особливості використання проєктивної методики. Проєктивна методика складається з восьми казок-тестів: «Пташеня» – виявлення ступеня залежності від одного з батьків або від обох разом; «Ягня» – дозволяє дізнатися, як дитина перенесла відлучення від грудей; «Річниця весілля» – допомагає з'ясувати, як дитина бачить своє становище в сім'ї; «Страх» – виявлення наявності страхів у дитини; «Слоненя» – дозволяє визначити, чи не виникає у дитини проблем у зв'язку з розвитком сексуальності; «Прогулянка» – виявлення, якою мірою дитина прив'язана до одного з батьків протилежної статі і ворожа до одного з батьків однієї з нею статі; «Новина» – спроба виявити у дитини наявність тривожного стану, невисловленого занепокоєння; «Поганий сон» – допомагає отримати більш об'єктивну картину дитячих проблем, переживань тощо.

Відповіді дітей кодуються за ступенем напруженості відповідних емоційних проявів (мінімальний, оптимальний, підвищений та високий).

Кількісна обробка результатів тестування включає 4-бальну систему оцінок, відповідну чотирма ступенями напруги досліджуваного почуття:

Таким чином, дана методика дозволяє дати як якісну, так і кількісну оцінку різним аспектам емоційного життя дитини.

Для дослідження ми застосовували психодіагностичні методики вивчення внутрішніх особистісних чинників у дітей молодшого шкільного віку.

Тест-опитувальник батьківського ставлення («ОБС») Г. Варги та В. Століна – психодіагностична методика, орієнтована на виявлення батьківського ставлення в осіб, що звертаються за психологічною допомогою з питань виховання дітей і спілкування з ними. Батьківське ставлення розуміється як система різноманітних почуттів по відношенню до дитини, поведінкових стереотипів, що практикуються в спілкуванні з нею, особливостей сприйняття і розуміння особистості дитини, її вчинків. Опитувальник складається зі шкал: «прийняття-відторгнення»; «кооперація»; «симбіоз»; «авторитарна гіперсоціалізація».

Текст опитувальника складається з 61 питання, для підрахунку тестових балів враховується відповідь «так». Високий тестовий бал по відповідних шкалах інтерпретується як: відторгнення, соціальна бажаність, симбіоз, гіперсоціалізація, інфантилізація (інвалідизація).

Психологічні бар'єри у спілкуванні можуть проявлятися як негативні переживання, яким властива нестійкість і динамічність, показують, що в період адаптації вони потребують відповідної психокорекції, адекватного до індивідуального розвитку зміни умов щодо навчання та виховання.

На противагу цьому, негативні переживання та розвиток може трансформуватись у стійкі властивості особистості та деформувати її подальший розвиток, стати причиною погіршення успішності навчальної діяльності, поведінки, що зумовлює подальші негативні взаємини з однолітками. Перспективами подальших досліджень є практичне застосування вищезначених методик з метою дослідження емоційних переживань у дітей та їх виявлення в різних життєвих ситуація.

2.2. Результати проведеного дослідження

За результатами дослідження за методикою діагностики рівня шкільної тривожності Філіпса було отримано наступні дані (див. рис. 1):

загальний рівень тривожності виявили 50 % дітей, який переважає у вибірці групи. та не мають показник вірогідності деструктивного реагування на тривожний фактор середовища під час спілкування. 12 учнів, що становить 66% групи, мають переживання тривоги та негативні стани у ситуаціях перевірки їхніх досягнень, знань, можливостей, коли спілкування є публічним. 13 учнів (72% досліджуваних мають тривогу та страх не відповідати очікуванням оточуючих, що пояснює фіксування на важливість інших в оцінці власних учинків, результатів, думок, та характерну тривожність стосовно оцінок оточуючих, страх негативних оцінок.

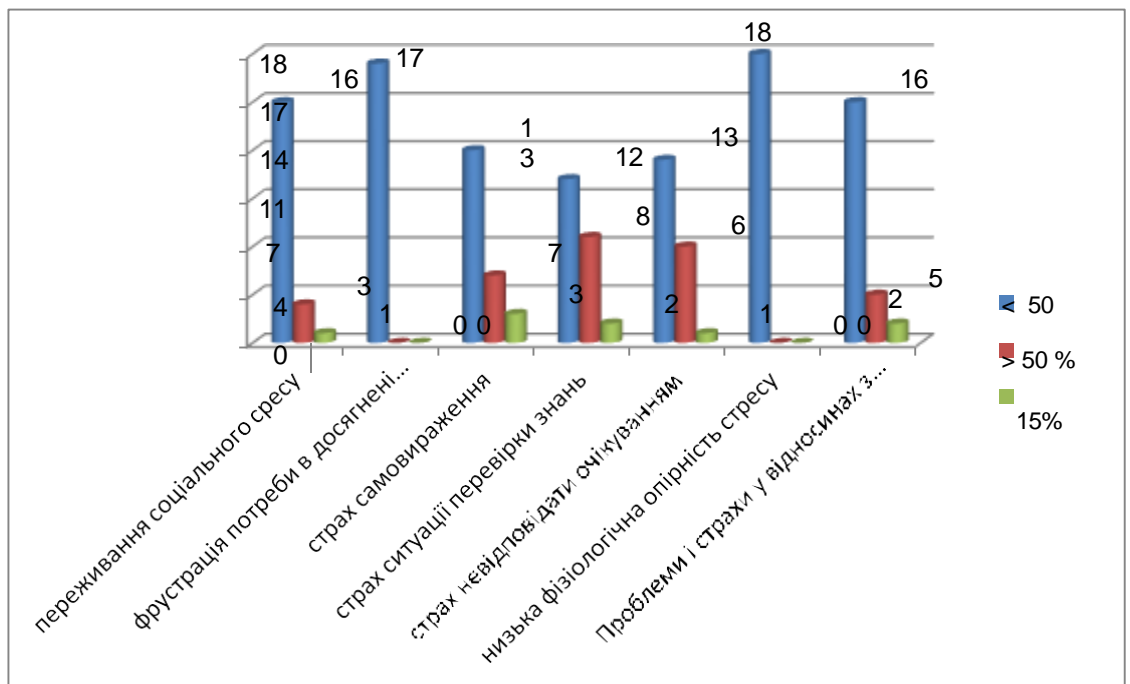

Рис. 1. Результати даних за методикою діагностики рівня шкільної тривожності Філіпса.

Також, 13 учням (72%) властиве емоційно негативне переживання ситуацій, де довелось їм саморозкриватись під час спілкування, презентувати себе іншим, демонструвати свої можливості. Для 16 дітей (88%) групи досліджуваних характерний негативний загальний емоційний стан у відносинах з дорослими, і це знижує успішність дитини у навчанні.

Дослідження вивчення впливу індивідуальних особливостей темпераменту на стосунки в умовах навчально-виховного процесу показали наступні результати: виявили стан агресії серед холериків 58%, у 2 рази більше, ніж меланхоліки. Діти з темпераментом меланхолік негативні психічних стани у спілкуванні виявили дуже високі показники астенії (95%), високий рівень прояву страхів (72%), депресії (субдепресії) (90%), які є значно вищими, ніж у групі холериків. Як для меланхоліків, так і для холериків характерний високий рівень прояву стану тривоги, що переживає більшість молодших школярів з групи негативних психічних станів у спілкуванні. Отже, стан тривоги до початку спілкування, як базовий негативний психічний стан, є причиною появи інших, таких, як: агресія, депресія, страх, астенія та ін. У випадку впливу на особистість певних стресогенних факторів та підвищення у зв'язку з цим рівня тривоги відбувається її трансформація в один з видів негативного емоційно-поведінкового реагування як психологічний бар'єр спілкування. Серед них може бути реагування агресія-напад, реакція втечі (стан страху) та пасивно-захисні способи реагування (депресія, апатія, пасивність).

Нами виявлено, що в таких ситуаціях спрацьовує переважно один домінуючий тип реагування при гальмуванні інших. Так, для холериків найбільш характерним є зростання агресивних проявів (виявлено у 73% досліджуваних) та зниження інтенсивності стану страху (18%) та ін. І навпаки, для меланхоліків типовими є протилежні типи реагування: втечі (стан страху – 76%), пасивно-захисні реакції (стан депресії - 91%), стан нервово-психічної слабкості та виснаженості (стан астенії – 96%).

До факторів соціально-психологічного впливу на стани учнів відносяться різні інститути соціалізації особистості, і, найперше, сім'я та школа. Дослідження впливу сім'ї на перебіг негативних психічних станів молодших школярів нами проводилося за методикою вивчення батьківських ставлень (Г. Варги та В. Століна). За результатами дослідження було виявлено, що найбільш часто вживаними типами батьківського ставлення до

молодших школярів є „авторитарна гіперсоціалізація” (у 68% батьків), «симбіоз» (у 60 %).

У більшості батьків немає чіткого домінування одного з типів ставлення, а характерне поєднання часто несумісних типів батьківського ставлення, що свідчить про безсистемність виховних впливів та призводить до появи негативних психічних станів та деструкцій у розвитку дітей.

Вивчався також вплив рівня «благополуччя» сім'ї на генезу негативних психічних станів дітей молодшого шкільного віку. До “неблагополучних сімей” ми відносили ті, які є неповними, батьки яких перебували в стані розлучення, проживали відокремлено, конфліктували, оскільки подібне є сильною психотравмуючою ситуацією для дитини і призводить до формування негативних психічних станів та трансформації їх у певні деструктивні властивості.

У дітей з негативними психічними станами сім'ї виявилися більш неблагополучними, ніж у групи норми. «Неблагополучних» сімей серед дітей з негативними психічними станами на 30,85% більше, ніж серед сімей, у яких виховуються діти групи норми.

Серед соціальних детермінант генези негативних психічних станів молодших школярів важливе місце посідає школа зі всією сукупністю соціальних зв'язків та стосунків, які зумовлені навчально-виховним процесом та особливостями взаємин дитини, перш за все, з учителем. Результати вивчення ефективності впливу педагогічних стилів та особливостей спілкування вчителя початкових класів на появу та розвиток негативних психічних станів молодших школярів.

На нашу думку, нова соціальна ситуація розвитку, взаємини, вимоги вчителя, режим життя призводять до появи у першокласників тривоги (у 65,14% дітей) та стану страху (у 55,05%). Як відмічав психолог школи, у кінці навчального року вони стають менш вираженими, проте внаслідок трансформації негативних психічних станів, значно інтенсивніше

проявляються астения (зросла на 28% до кінця навчального року), агресія (зросла на 11,56%), депресія (на 11,33%).

За оцінками досліджень, у 2-му класі в кінці навчального року завжди виявлено збільшення кількості дітей з проявами агресії, порівняно з його початком, на 9%. Стани тривоги, страху, астенії особливо не змінюються впродовж року, а стан депресії знижується на 10%. Отже, найбільша динаміка у проявах негативних психічних станів виявлена в учнів 1-го класу, що, на нашу думку, пов'язано з особливостями їх адаптації до школи, з початком навчального, спостерігалось зростання рівня стану тривоги та страху, а також станів агресії та депресії.

Результати дослідження підтвердили дослідження інших учених про те, що негативні психічні стани деструктивно позначаються на життєдіяльності та спілкуванні дітей, зокрема, на показниках успішності навчання та поведінки в школі, а також, на міжособистісних взаєминах у дитячому колективі. Так, у дітей з негативними психічними станами успішність навчання значно нижча, ніж у дітей норми. Виявлено, що близько 56% дітей з негативними психічними станами навчаються на «задовільно» та «незадовільно» з переважною більшістю дисциплін. Кількість дітей з негативними психічними станами, що навчаються на «добре» складає всього 40%, а на – «відмінно» навчаються лише 2% таких учнів. Серед учнів групи норми навчається переважно на «відмінно» 42%, на «добре» – 44%, на «задовільно» та «незадовільно» - лише 17%. Отже, серед молодших школярів, які мають низький рівень успішності (навчаються на «задовільно» та «незадовільно») майже на 39% більше тих, які віднесені до групи з негативними станами, ніж з групи норми, а серед відмінників навчання їх відповідно менше на 38%.

На основі аналізу результатів спостережень та експертних оцінок щодо поведінки дітей молодшого шкільного віку нами були виявлені наступні тенденції: для 67% учнів з негативними психічними станами у спілкуванні різною мірою є характерною незадовільна поведінка, у дітей групи норми –

лише у 21%, що більше, ніж у 3 рази. Негативні психічні стани молодших школярів деструктивно позначаються на особливостях їх взаємовідносин з іншими дітьми та на соціальному положенні в класі. Серед учнів з негативними психічними станами, у порівнянні з групою норми, на 8% менше лідерів, на 16% менше дітей, які проявляють активність у класі, проте значна кількість серед них тих, які мають соціально неблагополучний статус, а саме, статус «непопулярні» (їх більше на 25%, ніж у групі норми) та «ізольовані» (більше на 15%).

Учені-психологи відмічають, що орієнтації вчителя на у ставленні до учня орієнтуючись лише на результат навчальної діяльності, на її зовнішні нормативні вимоги, на контроль, а також у випадку не врахування індивідуальних можливостей дитини, викликає у багатьох учнів пасивно-захисні реакції у спілкуванні, знижується мотивація навчання, пізнавальна активність, вони пасують перед труднощами, неспроможні їх подолати та ін. Все це стає причиною збільшення прояву тривоги, депресивних станів серед молодших школярів. Встановлено, що відсоток таких дітей у групі з негативними психічними станами приблизно на 16% більший, ніж у групі норми. Виявлено більшу кількість дітей з астенічним станом (на 11,75%) у вчителів з неефективним педагогічним стилем у порівнянні з ефективним тому, що вони не повною мірою враховують індивідуальні особливості дітей, їх вікові можливості та психофізіологічну спроможність щодо опанування матеріалу. Характерним проявом астенії серед дітей є зростання інтенсивності стану втоми та перевтоми. Встановлено також й певне зростання інших негативних психічних станів дітей у вчителів з неефективним стилем, у порівнянні з ефективним, зокрема страху (на 5,72%), агресії (на 6,64%). Наслідком цього є також зростання кількості дітей із заниженими самооцінкою та рівнем домагань особистості (стан невпевненості), які формуються під впливом вчителів з неефективним стилем спілкування.

Досліджена динаміка розвитку психічних станів деструктивного характеру впродовж навчання учнів у початковій школі. Найбільш вираженими у них є стани тривоги та страху. В середньому майже в 2 рази рідше, ніж тривога та страх, проявляються стани астенії, депресії та агресії. Стан тривоги у дітей протягом навчання в початковій школі від класу до класу знижується. Субдепресивні та депресивні стани, що характеризуються переважно стійким зниженням настрою, найменш представлені у дітей 1-го класу і найбільш характерні для учнів 2, 3 - го класів. Стан астенії, як наслідок нервово-психічного перенапруження та втоми, був нами зафіксований у дітей 1-го та 2-го класів. У 3-му класі відсоток таких дітей значно зменшився, що, на нашу думку, пов'язано з розширенням їхніх адаптаційних можливостей.

Агресія, яка в адаптаційному періоді в 1-му класі проявляється у незначній кількості дітей, значно зростає у 2-му класі та знову зменшується у 3-му класі. На нашу думку, певне зниження прояву агресії, тривоги та страху у 3-му класі початкової школи пов'язане з розвитком таких новоутворень цього віку, як довільність психічних функцій, здатність до самоконтролю та вольової саморегуляції. Зазначене може також бути пов'язане з процесом успішного формування моральної самосвідомості молодших школярів.

Таким чином, переважна більшість школярів з негативними психічними станами (61%), не мають кола спілкування в класі, що ще більше ускладнює умови їхнього розвитку та призводить до посилення вже наявних негативних психічних станів, знижує успішність їхнього навчання та спілкування.

2.3. Рекомендації щодо психопрофілактики психологічних бар'єрів у спілкуванні молодших школярів

На основі досліджень виявлено, що учні 1-2-го класу з негативними психічними станами характеризуються значними дезадаптаційними проявами і під час спілкування. Так, у 1-му класі внаслідок домінування тривоги та страху часто проявляються стійкі реакції уникання та «втечі», відбуваються

астенічні зміни, внаслідок чого дитина відмовляється йти в школу, у неї зникає мотивація до навчання, з'являються об'єктивні чи суб'єктивні скарги на здоров'я та ін. Це підтверджує нашу думку, що негативні психічні стани є джерелом дезадаптації учнів. У 2-му класі внаслідок ще високого рівня тривоги та агресивності для значної кількості молодших школярів характерні дезадаптаційні, деструктивні прояви у спілкуванні та міжособистісній взаємодії. У молодшому шкільному віці негативні психічні стани є мінливими, але у випадку частого повторення психогенних ситуацій вони можуть трансформуватись у стійкі психічні властивості та якості особистості і викликати дисгармонію особистісного розвитку дитини, порушення її взаємин з однолітками та вчителями, зниження успішності навчання. В такому випадку є конче необхідним проведення психокорекційної роботи з метою призупинення їхнього деформуючого впливу на розвиток особистості.

На основі проведених досліджень, було розроблено рекомендації щодо психологічної профілактики психологічних бар'єрів у спілкуванні молодших школярів. Зокрема, було визначено, які форми і методи роботи важливо використовувати для завдання роботи з психологічними бар'єрами, зокрема: групова робота; елементи індивідуальної роботи; «Мозковий штурм»; групова дискусія; ігрова діяльність; тренінгові вправи; окремі вправи з методів арт-терапії і казкотерапії, спільна творча діяльність.

Для подолання небажаних психологічних бар'єрів основними напрямками роботи є: підвищення самооцінки і впевненості в собі; вплив на зниження рівня тривожності, а також робота зі страхами і сумнівами; робота з емоційною сферою і зняття емоційної напруги; розвиток творчих здібностей

Узагальнено психологічна підготовка проводиться за такими напрямками:

- 1) розвиток мотивації;
- 2) інтелектуальна підготовка;
- 3) емоційно-вольова підготовка (емоційний інтелект);
- 4) підвищення самооцінки.

Для психопрофілактики бар'єрів у спілкуванні необхідно формувати у дітей уміння усвідомлювати (визначати) свої емоційні стани, почуття та змінювати своє ставлення до мети або зовсім відмовитися від неї. У цьому випадку психологічний бар'єр вже є не актуальним. Цей спосіб дії доречний у випадку, коли інші способи не діють. Якщо немає можливості у будь який спосіб позбутися чи подолати психологічний бар'єр – з'являється фрустрація. Психологічний бар'єр у спілкуванні може бути пов'язаний з соціальним страхом (страх людей, конфліктів з ними та ін.) і невпевненістю у своїх силах тощо. Тобто незадоволена нагальна потреба супроводжується болісним емоційним станом більшої чи меншої інтенсивності в залежності від того, наскільки ситуація є особистісно значущою. Однак, непереборений психологічний бар'єр може стимулювати активність особистості для виходу з фрустраційної ситуації, що в цілому сприятиме зростанню особистості. Разом з тим, можливі і деструктивні дії, що спрямовані на угамування психологічного страждання [8]. Таким чином, профілактика виникнення небажаних психологічних бар'єрів, або їх усунення здійснюється завдяки формуванню в особистості психологічної готовності до певних дій.

Це передбачає розвиток індивідуально-психологічних властивостей особистості (А. Массанов [25, 26], С. Симоненко [5]). Так, розвиток привітності, товариськості, схильності до організаторської діяльності не допустить в багатьох випадках виникнення бар'єрів в комунікативній діяльності. Під час формування психологічної готовності до тієї чи іншої діяльності змінюються показники спрямованості особистості, що відбувається завдяки залучення її до спільної діяльності.

Упереджує появу психологічних бар'єрів у спілкуванні особистості контроль над ситуацією, особливо конфліктною. Для цього потрібно виявляти причини конфлікту та знаходження засобів його вирішення. Зацікавлення творчо діяльністю також протидіє виникненню тих чи інших психологічних бар'єрів особистості. Це відбувається завдяки емоційному піднесенню, концентрації на предметі творчої діяльності. Ефективна емоційно-вольова

саморегуляція особистості дозволяє не допускати у своєму житті більшість психологічних бар'єрів, та долати ті, що виникли. Зміст саморегуляції розкривається через такі дії, як планування, програмування, побудова моделі ситуації виконання дій, виокремлення показників досягнення цілі, контроль та оцінка результатів, при необхідності корекція системи саморегулювання.

Після з'ясування того, який саме психологічний бар'єр переживає дитина потрібно цілеспрямовано формувати психічний стан, який нівелює бар'єр. Часто навіть створення стану емоційного підйому буває достатньо, тому, що на тлі цього стану дитина стає менш чутливою до стресогенних чинників, які спричиняють психологічним бар'єрам. Виховні впливи на регулятори поведінки, а саме мотиви, емоційно-вольові та інтелектуальні прояви допомагають досягти потрібного для усунення бар'єру психічного стану.

Психологічні бар'єри у спілкуванні майже не виникають через застосування ефективних способів діяльності. Наприклад, керуватися правилами від простого до складного, поділяти справи на складові частини тощо.

Існує проблема діагностики психологічних бар'єрів у спілкуванні. Кількість літератури з цього питання дещо обмежена. З доступної для нас літератури можна зазначити наступне. О. Радченко [12] створила проєктивну методику для дослідження бар'єрів менеджерів. В пізнавальній діяльності психологічні бар'єри вивчали Н. Черненко [36] та інші.

Враховуючи те, що психологічні бар'єри за своєю природою є психічними станами особистості, окреслимо в узагальненому вигляді, які саме стани переживає суб'єкт в складних ситуаціях творчої діяльності. Перед усім – це розгубленість, сумнів, тривога, страх, незацікавленість.

Означені психічні стани можна класифікувати як негативні мотиваційно-орієнтовні вольові стани. Серед психологічних бар'єрів вирізняється наступний - бар'єр сорому і провини. Сором найчастіше охоплює дітей під час критики, але іноді і при недоречній похвалі. Тому

не дивуйтеся, коли співрозмовник замість того, щоб розпливтися в радісній усмішці у відповідь на дифірамби, ховає очі, червоніє, прагне якнайшвидше попрощатися.

Сором оберігає від аморальних вчинків, змушує прислухатися до критики по відношенню до себе та інших. Щоб уникнути цього неприємного почуття, людина змушена подумки «програвати», продумувати ситуацію, оцінювати можливість негативного ставлення до себе з боку оточуючих і в крайніх випадках використовувати засоби психологічного захисту. Тому слід навчитися:

1. налаштувати себе на ситуацію, власний досвід, де вдавалося подолати почуття сорому;
2. простіше сприймати критику, переосмислюючи свої сильні та слабкі якості;
3. підбирати оптимістичні мотиви («нехай я це не вмію це робити, зате я чудово роблю інше»).

Тим, хто страждає надмірною сором'язливістю надаються поради та не завадить знати ці варіанти захисту (люди ж «безсоромні», на жаль, все це давно засвоїли).

Опрацювання матеріалів щодо природи психологічних бар'єрів у спілкуванні показало, що в основі переважної більшості бар'єрів лежить той чи інший страх.

Зокрема, страх: піти проти думки оточення; бути приниженим; відповідальності; перед проявом самостійності; перед несхваленням; перед труднощами; перед ризиком; перед невизначеністю ситуації; перед можливими труднощами тощо.

Психологічний бар'єр у під час виконання навчальних завдань молодших школярів – це складний психічний стан особистості, який базується на динамічному поєднанні психічних станів, несприятливих для розвитку особистих ресурсів, а саме, недостатню зацікавленість в розвитку своїх здібностей, несприятливий емоційний стан для розвитку цих здібностей,

стан розгубленості через брак потрібної інформації, стан пов'язаний зі слабкістю вольової саморегуляції.

Різноманітний перелік таких станів можна подати як стани мотиваційні, емоційні, когнітивні, вольові. – це переживання, майже одночасно, недостатню зацікавленість, емоцію страху, сумніви чи розгубленість та неспроможність вольовим зусиллям подолати внутрішні перешкоди перед включенням у творчу діяльність. Тобто підсилення інтересу, мотиву до діяльності та спілкування, набуття впевненості, отримання необхідної інформації, підвищення вольових можливостей та самооцінки знімає проблему психологічного бар'єру у спілкуванні молодшого школяра.

Для попередження виникнення чи подолання психологічного бар'єру у спілкуванні відкриває можливість перед молодшим школярем свідоме, самостійне спрямування та залучення до діяльності в групі однолітків, щодо виконання різни завдань, які розвивають власні здібності.

Провідними детермінантами динаміки подолання психологічного бар'єру у молодших школярів виступають його впевненість та рівень самооцінки. Решта особистісних властивостей (товариськість, незалежність, розсудливість, сумлінність, практичність, оптимізм, самоконтроль, незворушність тощо) являють собою певний фон на тлі якого формування або зникнення психологічних бар'єрів може прискорюватися чи загальмовуватися.

Отже, психопрофілактика психологічних бар'єрів у спілкуванні молодших школярів в соціальній ситуації розвитку в умовах навчально-виховного процесу є необхідною та ефективною, оскільки у дітей молодшого шкільного віку завдяки засвоєнню провідної діяльності одночасно розвиваються психічні процеси, властивості, характер та здібності особистості.

ВИСНОВКИ

1. Теоретичний аналіз української та зарубіжної психологічної літератури показав, що проблема психологічних бар'єрів під час комунікації привертає увагу багатьох науковців. У сучасній психологічній літературі причинами психологічних бар'єрів є внутрішні та зовнішні перешкоди, що пригнічують активність особистості. Зокрема, цінними для нашого дослідження є праці Р. Білоус, А. Массонова, у яких висвітлено особливості функціонування психологічних бар'єрів у спілкуванні та проаналізовано механізми їх виникнення й подолання.

2. Було проаналізовано природу виникнення психологічних бар'єрів у спілкуванні, що пов'язано з мотиваційною сферою особистості як суб'єктивною внутрішньою перешкодою, що негативно впливає на результати спілкування та діяльність. Сутністю чинників психологічних бар'єрів у спілкуванні дітей молодшого шкільного віку ученими визначено як взаємодія мотиваційних, емоційно-вольових, когнітивних та соціально-психологічних особливостей. До внутрішніх чинників бар'єрів у спілкуванні дослідниками виокремлені індивідуально-психологічні особливості психічних процесів, станів і властивостей: сприймання, уява, інтелект, мовлення, мотиви, стереотипи, установки, темперамент, рис характеру та ставлення оточуючих до дитини. Психологічний бар'єр у спілкуванні молодших школярів у навчальній діяльності є складним психічним станом особистості, що базується на динамічному поєднанні емоційно-вольових та мотиваційних чинників. Прикладами таких станів можуть бути: недостатня зацікавленість; страх; сумніви; нерішучість та інші.

3. Дослідження проводилося з вибіркою дітей, які уникали спілкування у класі, не мали друзів серед однолітків, або рідко спілкувалися з оточуючими та мали складну соціальну ситуацію розвитку в сім'ї. За результатами проведених досліджень з'ясовано, що найбільший вплив на прояв психологічних бар'єрів у спілкуванні молодших школярів мають такі особистісні властивості, як: тривожність, низька самооцінка, високий рівень

страхів перед відповідальністю, мрійливість, емоційна нестійкість, що було визначено за методикою діагностики рівня шкільної тривожності Філіпса, зокрема - загальний рівень тривожності виявили 50 % дітей вибірки під час спілкування; 66% - 12 дітей мають переживання тривоги та негативні стани у ситуаціях перевірки їхніх досягнень, знань, можливостей, коли спілкування є публічним. 13 учнів (72%) мають тривогу та страх не відповідати очікуванням оточуючих, фіксують увагу, як їх оцінять інші, викликають тривогу страх негативних оцінок як у навчанні, так і під час спілкування.

4. В роботі розроблені рекомендації психопрофілактики психологічних бар'єрів у спілкуванні молодших школярів, які стосуються допомоги дітям у розвитку внутрішніх ресурсів особистості в умовах навчально-виховної діяльності. Зокрема, це - розвиток емоційно-вольової сфери та емоційного інтелекту, метою яких є зниження рівня негативних переживань, усвідомлене опанування необхідними навичками реагування та побудови взаємовідносин в різних соціальних ситуаціях; актуалізація знань та самопізнання власних емоцій, їх оцінювання, доповнення досвіду інформацією, важливою для вибору оптимальних дій, отримання зразка способу поведінки у складних ситуаціях, вироблення вмінь конструктивної поведінки. розвиток рефлексії та стресостійкості, подолання тривожності, сором'язливості, невпевненості в собі.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у розробці діагностики для вивчення індивідуальних особливостей дітей молодшого шкільного віку у визначенні механізмів профілактики та корекції психологічних бар'єрів, зокрема, організації просвітницької роботи з батьками перших класів, спільні тренінгові заняття батьки-діти, що є важливими чинниками ефективної підготовки до навчальної діяльності та розвитку необхідних навичок комунікативної поведінки з однолітками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрушко Я. С. Психокорекція: навч.-метод. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2017. 212 с.
2. Багрій Я., Винник М., Чуприков А. Ранній дитячий аутизм : Видавництво Івано-Франківської державної медичної академії, Івано-Франківськ, 2005. 48 с.
3. Багрій Я., Чуприков А. Ранній дитячий аутизм: сучасні проблеми. вид.: Галицький лікарський вісник, Івано-Франківськ, 2004. 75 с.
4. Бех І. Особистісно зорієнтоване виховання : наук.-метод. посіб. Київ: ІЗМН, 2008. 204 с.
5. Білоус Р., Сошенко С., Лебединська Г. Соціально-психологічний тренінг як засіб подолання комунікативних бар'єрів у процесі міжособистісного спілкування студентів. *Психологія: реальність і перспективи Випуск 16*, 2021 3б-к наук. праць РДГУ. С. 18-26. URL : file:///D:/Downloads/18_bilous.pdf
6. Богуш А. М. Діти і соціум: особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Луганськ: Альма-матер, 2006. 368 с.
7. Богуш А. М., Гавриш Н. В., Саприкіна О. В. Теорія і методика розвитку мовлення дітей раннього віку: підручник для студентів вищих навчальних закладів факультетів шкільної освіти. Вид 2-е. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2015. 408 с.
8. Бужинецька К. Психологічні бар'єри в навчанні дітей із затримкою психічного розвитку. *Особлива дитина: навчання і виховання*. 2020. Т. 3, № 92. С. 35–43. URL: <https://doi.org/10.33189/ectu.v3i92.30>
9. Водолазська О.О. Особливості переживання особистістю управлінських бар'єрів. *Психологія професійного саморозвитку особистості: Матеріали X Всеукраїнської науково-практичної конференції «Проблеми сучасної психології особистості» (21 березня 2019 р.)*. Одеса: ВМВ, 2019. С.47-54.

10. Вишньовський В.В., Періг І.М. Методичні рекомендації до написання кваліфікаційної роботи магістра для студентів спеціальності 053 психологія. Тернопіль: ТНТУ ім. І. Пулюя, 2022. 68 с.
11. Гавриш Н. Безсонова О. Калейдоскоп інформаційно-ігрової творчості дітей : методичний посібник. Київ : Слово, 2015. 256 с.
12. Гріньова О. М., Терещенко Л. А. Дитяча психодіагностика: навчально-методичний посібник/авт.-упоряд. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2015. 227 с.
13. Грек О. М., Нестерова О. В. Особливості психологічного супроводу тривожних молодших школярів із неповних сімей в умовах рекреації. Наука і освіта. 2016. № 9. 47-51.
14. Губенко О.В. Інтегративний підхід до вивчення і розвитку творчих здібностей школярів: методичний посібник. К. : Видавничий Дім «Слово», 2020. 161 с.
15. Залібовська-Ільніцька З. Соціальний зміст формування комунікативної компетентності молодших школярів у сім'ї. Українська полоністика. 2017. Вип. 14. С. 81-88.
16. Іванова І. Б. Соціально-психологічні проблеми дітей-інвалідів. Київ : Логос, 2000. 86 с.
17. Киричук В. О. Розвиток соціально-комунікативної компетентності обдарованих учнів початкової школи: посібник /заг. ред. Н. В. Лук'янчук і Н. А. Климової. К. : Інститут обдарованої дитини, 2014. 132 с.
18. Колупаєва А. А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи : монографія. Київ : Саммит-кн., 2009. 272 с.
19. Курасова А. Т. Дитячий аутизм: особливі діти з особливими потребами : thesis. 2015. URL: <http://er.nau.edu.ua/handle/NAU/20543>
20. Киричук В. О. Розвиток соціально-комунікативної компетентності обдарованих учнів початкової школи: посібник /за заг. ред. Н. В. Лук'янчук і Н. А. Климової. К. : Інститут обдарованої дитини, 2014. 132 с.

21. Козирєв М. П. Комунікативні бар'єри спілкування та шляхи їх подолання. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. 2014. Вип. 1. С. 201-211.
22. Корпач Н. І. Особливості соціалізації в дитячих організаціях. *Проблеми педагогічних технологій*. Луцьк: Ред.-вид. відділ «Вежа» Волинського держ. ун-ту імені Лесі Українки, 2004. Випуск 2 (27). С. 17-21.
23. Лопухівська А. Соціалізація учнів в умовах навчально-виховного середовища сільської школи. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2007. № 22. С. 133-138.
24. Максимчук Н. П. Основи психокорекції: навчальний посібник. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори», 2011. 176 с.
25. Массанов А. В. Психологічні бар'єри в професійному самовизначенні особистості. Одеса: видавець Черкасов Микола Петрович, 2010. 400 с.
26. Массанов А. В. Психологічні бар'єри в професійному самовизначенні особистості. Одеса: ПНЦ АПН України, 2010. 400 с.
27. Мірошніченко Т. В. Науково-методологічні підходи у професійній підготовці майбутніх учителів початкових класів до використання засобів естетотерапії. *Інноваційні наукові дослідження: теорія, методологія, практика* : мат.-ли III Міжнар. наук.-практ. конференції (м. Київ, 22–23 лютого 2019 р.) / Наук.-навч. центр прикл. ін-ки НАН України. Київ : ГО «Інститут інноваційної освіти», 2019. С. 38-40.
28. Міцик Т. О. Психологічні бар'єри та афект неадекватності як один із факторів образу світу девіантних підлітків. Освіта та розвиток обдарованої особистості, 2016. № 9 (52). URL: <http://otr.iod.gov.ua/images/pdf/2016/9/07.pdf>
29. Муромець В. Г. Формування ціннісного ставлення до психологічного здоров'я студентської молоді засобами естетотерапії. *Освітологічний дискурс*. 2014. № 4. С. 199-207.

30. Немеш В. І. Сутнісна характеристика емоційних бар'єрів і їх вплив на психологічне благополуччя підлітка. Габітус. 2021, Вип. 26. С. 103-106. URL: <http://habitus.od.ua/journals/2021/26-2021/20.pdf>
31. Орбан-Лембрик Л.Є. Соціальна психологія. Кн. 1. К.: Либідь, 2004. 576 с.
32. Психологічна діагностика особливостей когнітивного розвитку молодших школярів в умовах інформаційного суспільства : [монографія]. За ред. С. А. Гончаренко, Л. О. Кондратенко. Київ-Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 228 с.
33. Поліщук О.М. Ресурси саморозвитку особистості. Психологія саморозвитку особистості : збірник наукових праць / за ред. Н.В. Чепелевої, Я.Ф. Андрєєвої. Чернівці ; Київ, 2016. С. 64–82.
34. Прахова С. А. Психологічні детермінанти подолання фрустраційних станів учнів різних вікових груп: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Ін-т психол. імені Г. С. Костюка. Київ, 2017. 241 с.
35. Рєпнова Т. П. Подолання наслідків впливу екстремальних умов на поведінку старших підлітків. Практична психологія та соціальна робота : наук.-практ. та освіт.-метод. журнал. 2014. № 10. С. 59-63.
36. Савчин М. Соціальна психологія. Дрогобич, 2000. 198 с.
37. Соціальна психологія : навч. посіб. для здобувачів ступеня бакалавра / Н. Ю. Воляннюк та ін. . Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2019. 254 с.
38. Ситнік С.В., Чебикін О.Я. Спрямованість у спілкуванні як особистісний ресурс ефективної міжособистісної взаємодії. *Наука і освіта*. 2021. № 3. 22- 29.
39. Смульська А.В. Негативний вплив бар'єрів саморозвитку на формування акмеологічної культури майбутніх правознавців. *Наукові записки кафедри педагогіки*. 2012. Вип. 30. С. 136–143.
40. Сопілко Н.В. Особливості подолання психологічних бар'єрів у студентів у процесі навчання. Автореф. дис. канд. наук, Національна

- академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, Хмельницький, 2008. 16 с.
41. Устинова Н. В. Соціалізація дітей та учнівської молоді в сучасному освітньому просторі України. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету. Педагогічні науки*. 2013. Вип. 64. С. 378-383.
  42. Ушакова ІМ. 'Самооцінка як основа психологічного захисту особистості. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2015. Вип. 17, с. 285-293.
  43. Федій О. А. Естетотерапія. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2007. 256 с.
  44. Федій О. А. Запровадження естетотерапії у професійну діяльність *Постметодика*. 2011. № 3. С. 28-31.
  45. Федій О. А. Підготовка майбутніх педагогів до естетизації освітнього середовища початкової школи *Науковий міжнародний журнал «ScienceRise»*. *Педагогічна освіта* №2/5(19), 2016. С.65-70.
  46. Федорчук В. М. Соціально-психологічний тренінг «Розвиток комунікативної компетентності викладача»: навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2003. 240 с.
  47. Філоненко М. М. Психологія спілкування. Підручник. К.: Центр учбової літератури, 2008. 224 с.
  48. Хупавцева Н. О. Психологія фасилітативної взаємодії в педагогічному процесі закладів середньої освіти : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07 / ДВНЗ «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди». Переяслав, 2021. 44 с.
  49. Шпак М. М. Взаємозв'язок емоційного інтелекту та психічного стану молодшого школяра. *Science and Education a New Dimension. Series: Pedagogy and Psychology*. 2016. Vol. IV (45). Is. 93. С. 72–76.
  50. Шульженко Д. Методологія інклюзивної форми освіти: зб. наук. пр. / за ред. В. М. Синьова. К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2017. № 33. С.104 - 114.